

Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην
Ελλάδα

(1833-1900)

Η περίοδος 1830-1865

Οι πρώτες απόπειρες εκβιομηχάνισης και τα εμπόδια (I)

Ελλάδα 1830, χώρα αγροτική και αραιοκατοικημένη. Ο τόπος είχε υποστεί σοβαρές καταστροφές από τον πόλεμο, οι πόροι παρέμεναν αναξιοποίητοι.

Βέβαια, από το τέλος του 18ου αιώνα είχε αρχίσει η επέκταση των εμπορευματικών καλλιεργειών (σταφίδα, μεταξοσκώληκας) και η ανάπτυξη της εμπορικής ναυτιλίας.

Ωστόσο ο μεγάλος όγκος του πληθυσμού ζούσε ακόμα στους ρυθμούς της προβιομηχανικής οικονομίας που κύριο χαρακτηριστικό της είναι η αυτάρκεια.

Η δευτερογενής παραγωγή όταν ξεπερνά τα όρια του αγροτικού νοικοκυριού και της αυτοκατανάλωσης βρίσκεται στην καλύτερη περίπτωση, στα χέρια των πλανόδιων εποχικών τεχνιτών, που ασκούν την τέχνη τους τους συμπληρωματικά προς την κύρια αγροτική τους απασχόληση.

Σχέδια ίδρυσης εργοστασίων, κυρίως μεγάλων εργαστηρίων (manufactures), εμφανίστηκαν κατά την πρώτη δεκαετία της οθωνικής μοναρχίας από επιχειρηματίες Έλληνες της διασποράς ή αλλοδαπούς, κερδοσκόπους ή οραματιστές, που ζητούσαν αποκλειστικά προνόμια και προστασία για την εισαγωγή ποικίλων νέων κλάδων στη χώρα (ζάχαρη, χαρτί, γυαλί, ποτάσα, και φυσικά το βιομηχανικό μετάξι).

Σε όλες τις περιπτώσεις οι κυβερνήσεις έδειξαν πρόθυμες να διευκολύνουν την εγκατάσταση των «εργοστασίων», με όλα τα δυνατά μέσα: παραχώρηση οικοπέδων ή γαιών, ενοικίαση φόρων σε είδος πάνω στην εγχώρια παραγωγή των πρώτων υλών, ατέλεια στον εισαγόμενο εξοπλισμό.

Τα περισσότερα από τα σχέδια αυτά, και παρά την κρατική υποστήριξη που τους δόθηκε, απέτυχαν ή δεν εφαρμόστηκαν.

• Όλες αυτές οι προσπάθειες «σκόνταψαν» στην παραδοσιακή δομή της ελληνικής κοινωνίας.

Τα μεγάλα εργαστήρια απαιτούσαν οικονομία αγοράς, και σχετικά προωθημένο καταμερισμό εργασίας που δεν συμβάδιζαν με την κλειστή αυτοκαταναλωτική οικονομία του χωριού.

Η περίοδος 1830-1865

Οι πρώτες απόπειρες εκβιομηχάνισης και τα εμπόδια (II)

Οι δυσκολίες για την ίδρυση των πρώτων εργοστασίων προέρχονταν κατ' αρχάς από την εξαιρετική σπανιότητα της μισθωτής και μόνιμης δηλαδή όχι εποχικής εργασίας σε μια κοινωνία που απαρτιζόταν, ουσιαστικά, από αγρότες και εποχικούς τεχνίτες.

Πρόσθετα έξοδα απαιτεί και η εισαγωγή, έστω και ατελώς του αναγκαίου εξοπλισμού. Το κόστος των μεταφορών είναι υψηλό και ταχύτητες δεν ήταν μεγάλες. Φυσικά δεν γινόταν λόγος να κατασκευασθούν τα εργαλεία και οι μηχανές επιτόπου.

Σοβαρές δυσκολίες δημιουργούν τέλος οι περιορισμένες δυνατότητες διάθεσης των βιομηχανικών προϊόντων σε μια αγορά κατακερματισμένη, ανελαστική και ασταθή.

Είναι χαρακτηριστικό από την άποψη αυτή ότι τα περισσότερα σχέδια αφορούν προϊόντα εξαγωγής, ή προϊόντα εξειδικευμένα, που θα μπορούσε να απορροφήσει η εσωτερική αγορά και που δεν παράγονται από το οικοτεχνικό σύστημα.

Λίγα σχέδια αφορούν τρέχοντα αγαθά μαζικής κατανάλωσης. Τα τελευταία ανήκουν στην σφαίρα της αυτοκαταναλωτικής οικονομίας.

Στο σύνολό της η Ελλάδα, με τον ισχνό της αστικό τομέα, θα καλύπτει για μερικές δεκαετίες ακόμη τις ανάγκες της για το αλεύρι με τον παραδοσιακό δίκτυο των νερόμυλων και των ανεμόμυλων.

Από τις επιχειρήσεις που δημιουργήθηκαν, μόνο τρεις ή τέσσερις κατόρθωσαν να επιβιώσουν, αφού όμως προηγουμένως προσαρμόστηκαν στις διαστάσεις και τις μορφές οργάνωσης της μεταποιητικής δραστηριότητας που επέβαλλε το υπάρχον σύστημα παραγωγής και οι τοπικές διαθέσιμότητες σε κεφάλαιο και εργασία

Κάποια αποτελέσματα φαίνεται πως απέδωσε η πολιτική της αποστολής νέων στο εξωτερικό για τεχνική εκπαίδευση την ίδια εποχή, εφόσον το πρώτο νηματοουργείο βαμβακιού ιδρύθηκε στην περιοχή της Πάτρας το 1846 από έναν τέτοιο τεχνίτη, εκπαιδευμένο με έξοδα της κυβέρνησης στη Βιέννη.

Η περίοδος 1830-1865

Η «αποβιομηχάνιση» αναγκαίο στάδιο της εκβιομηχάνισης. Η μεταξουργία (I)

Η παραγωγή μεταξοκλωστής αποτελεί για την Ελλάδα τον πρώτο κλάδο που λειτούργησε με το εργοστασιακό σύστημα, δηλαδή ως μια συστηματική μεταποιητική δραστηριότητα που στεγάζεται για πρώτη φορά σε συγκεντρωμένες μονάδες παραγωγής.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1850, η επιδημία η οποία έπληξε τη σηροτροφία στη Γαλλία προκάλεσε απότομη άνοδο της ζήτησης κουκουλιών, που συνοδεύτηκε από θεαματική άνοδο της τιμής τους.

Όλες οι περιοχές της Ανατολικής Μεσογείου (και η Ελλάδα) όπου ευδοκίμωσε από παράδοση η σηροτροφία, ανταποκρίθηκαν αμέσως στην ζήτηση των εξωτερικών αγορών και στράφηκαν στη μαζική παραγωγή κουκουλιών που είχαν γίνει πιά πολύτιμη πρώτη ύλη προς εξαγωγή.

Από το 1853 ως τα τέλη της δεκαετίας του 50 η τιμή των κουκουλιών ήταν 20 δρχ. η οκά ενώ η τιμή του εγχώριου μεταξιού κυμαινόταν από 20-30 δρχ. η οκά και χρειάζονταν 3-4 ξερά κουκούλια. Ο λογαριασμός ήταν απλός.

Αυτό που ακολούθησε αποτελεί, ολόκληρο το 19ο αιώνα, τυπική συμπεριφορά του ελληνικού αγροτικού κόσμου.

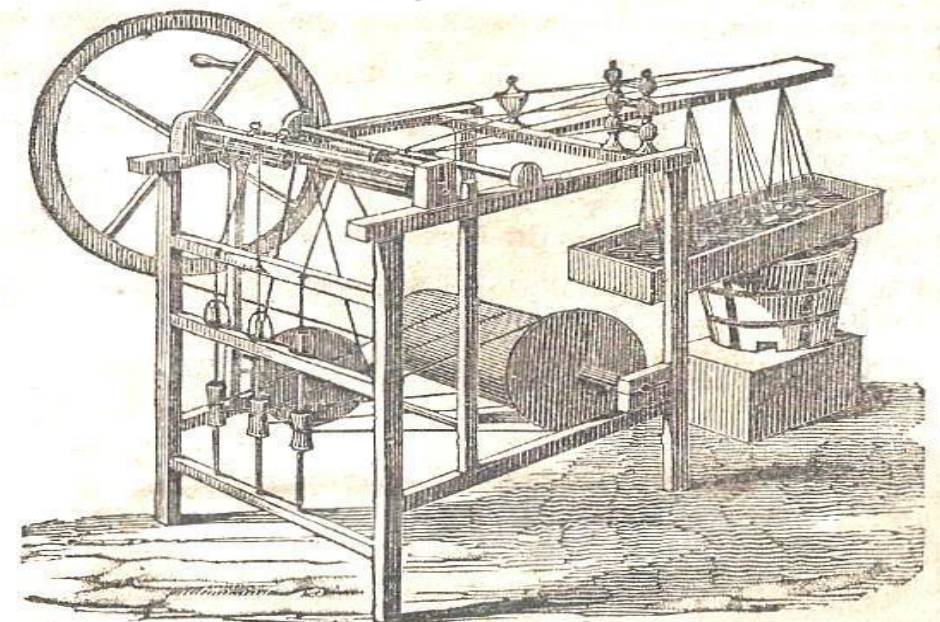
Με άλλα λόγια οι αγρότες των σηροτροφικών περιοχών ανταποκρίθηκαν αμέσως στην έκκληση των εξωτερικών αγορών και στράφηκαν μαζικά στην παραγωγή κουκουλιών εγκαταλείποντας την επιτόπου επεξεργασία τους.

Η παραδοσιακή αγροτική βιοτεχνία ήταν λίγο ως πολύ καταδικασμένη καθώς εμφανίζονταν νέοι ανταγωνιστές με βελτιωμένες τεχνικές όπως ήταν η μεταξοβιομηχανία της Λυών.

Έτσι η συγκυρία για τα κουκούλια ήρθε να επισπεύσει μια εξέλιξη που ήταν ήδη προδιαγεγραμμένη από την πορεία των πραγμάτων.

BROOKS'S PATENT SILK SPINNING MACHINE.

Η περίοδος 1830-1865

Η «αποβιομηχάνιση» αναγκαίο στάδιο της εκβιομηχάνισης. Η μεταξουργία (II)

Το πέρασμα από το κουκούλι στην μεταξοκλωστή αποτέλεσε το επόμενο βήμα.

Η ίδια διαδικασία της παρακμής της αγροτικής βιοτεχνίας και της εξειδίκευσης της υπαίθρου στην παραγωγή της πρώτης ύλης, επέτρεψε τη συγκέντρωση της κατεργασίας του μεταξιού στα εργοστάσια στις πόλεις.

Το 1844 ιδρύθηκε στον Πειραιά το πρώτο μεταξουργείο από τον Λ. Ράλλη και το 1847 εξοπλίστηκε με μια ατμομηχανή ενός ίππου, την πρώτη στην Ελλάδα.

Στο τέλος της δεκαετίας του 1850 λειτουργούσαν στην Ελλάδα 5 μεταξουργεία που απασχολούσαν συνολικά 450-500 άτομα και παρήγαν συνολικά 12.000-15.000 κιλά μετάξι.

Για την Ελλάδα η παραγωγή μεταξοκλωστής είναι πράγματι η πρώτη βιομηχανία, με την έννοια μιας συστηματικής μεταποιητικής δραστηριότητας που στεγάζεται για πρώτη φορά σε συγκεντρωμένες μονάδες. Δηλαδή μια δραστηριότητα που εισάγει δηλαδή στην Ελλάδα το εργοστασιακό σύστημα.

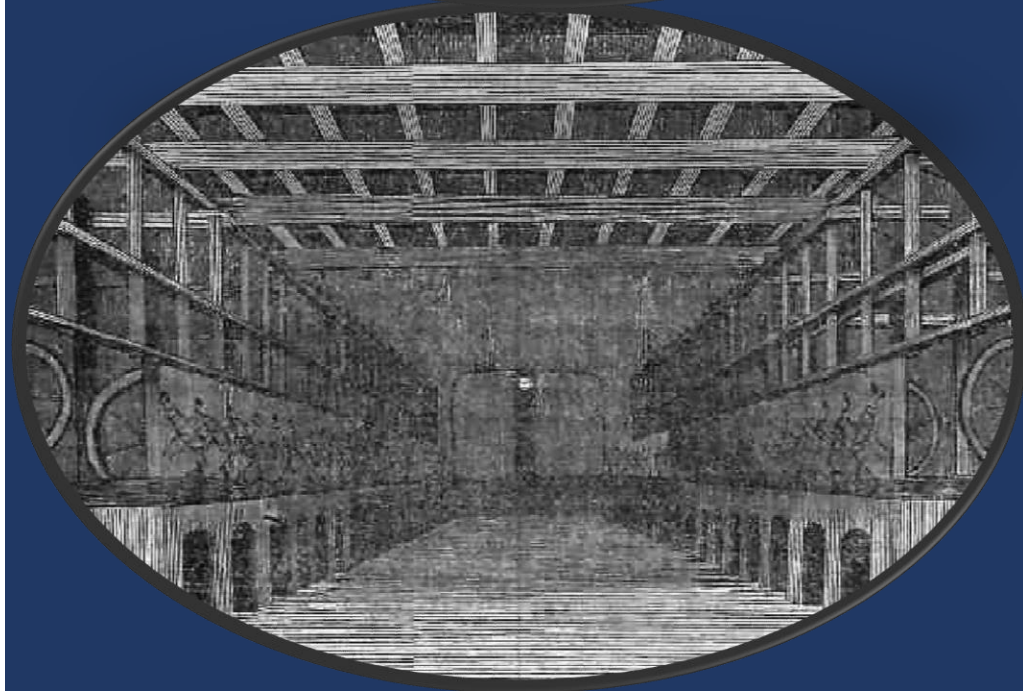
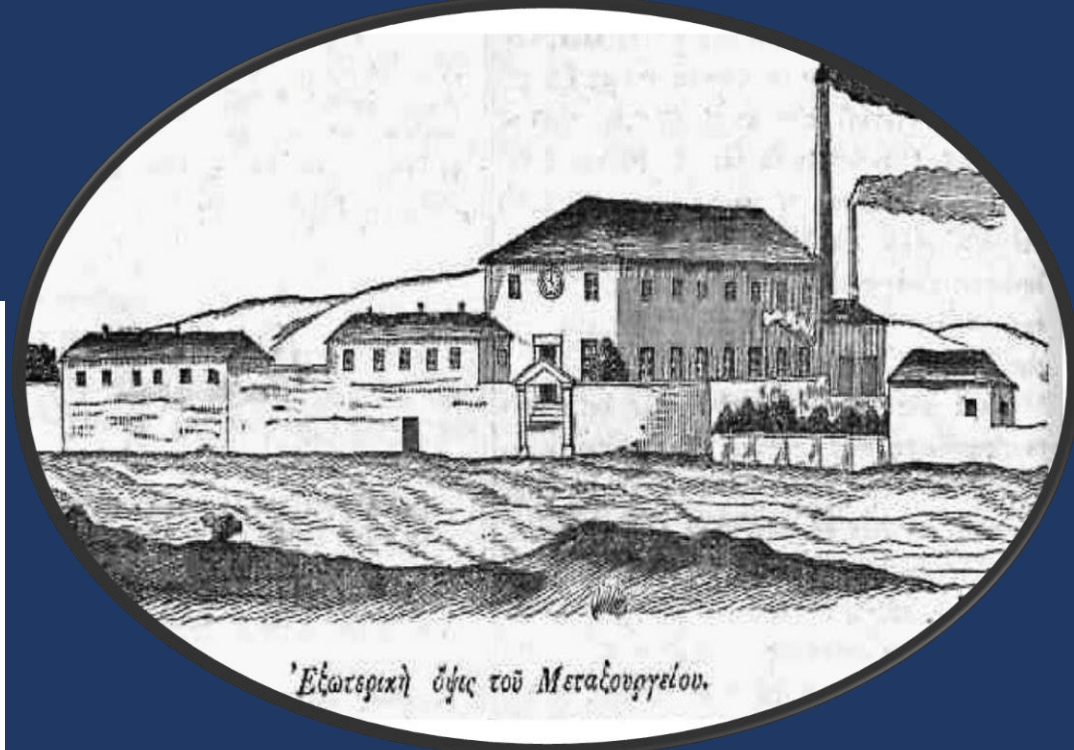
Τα εργοστάσια αυτά ήταν έργο εμπόρων (κυρίως μεταξιού και κουκουλιών), για τους οποίους η επιτόπου κατεργασία αποτελούσε ένα συμπλήρωμα της εμπορικής τους δραστηριότητας και μια λύση, προκειμένου να αντιμετωπισθούν οι μεταπτώσεις των τιμών και η μείωση της ζήτησης των πρώτων υλών στην αγορά.

Με άλλα λόγια κυριαρχεί η εμπορική διάσταση του φαινομένου.

Εξάλλου η ανάπτυξη της σηροτροφίας και η ίδρυση των πρώτων μεταξουργείων ήταν μέρος μιας ευρύτερης διαδικασίας που ξεπερνούσε τα εθνικά σύνορα και μετέτρεπε πολλές «περιφερειακές» χώρες του 19ου αιώνα σε παραγωγούς-εξαγωγείς πρώτων υλών ή τροφίμων, προμηθευτές των ευρωπαϊκών χωρών που είχαν περάσει πρώτες στο δρόμο της εκβιομηχάνισης.

Για τους λόγους αυτούς δεν μπορούμε να μιλήσουμε ακόμη για αρχές εκβιομηχάνισης.

Το φαινόμενο αυτό είναι περιορισμένο από οικονομική άποψη και δεν συνεπάγεται ουσιαστικούς μετασχηματισμούς στην οικονομική και κοινωνική δομή.

Η περίοδος 1830-1865 Η οργάνωση του αστικού χώρου.

Οι πόλεις που θα μπορούσαν να ονομαστούν αστικά κέντρα, κατά το πρώτο μισό του 19ου αιώνα, ήταν η Πάτρα, η Ερμούπολη και ο Πειραιάς.

Το καθένα από αυτά είχε ένα ξεχωριστό ρόλο στην οικονομική ζωή της χώρας, ενώ αργότερα επρόκειτο να καταλάβουν και τις πρώτες θέσεις στην ιεραρχία της βιομηχανικής ανάπτυξης.

Η Πάτρα ήταν το «λιμάνι της σταφίδας» του σημαντικότερου δηλαδή εξαγωγικού προϊόντος του Ελληνικού Βασιλείου. Είναι ενδεικτικό ότι η σταφίδα αντιπροσώπευε το ένα τρίτο της αξίας των ελληνικών εξαγωγών το 1845 και το μισό σχεδόν στα 1870/74).

Η Ερμούπολη κατείχε σημαντική θέση στο διαμετακομιστικό εμπόριο μεταξύ της Δύσης και της Ανατολής και δίκαια θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως το «σταυροδρόμι της Ανατολικής Μεσογείου».

Ο Πειραιάς τέλος, ήταν το λιμάνι της Αθήνας, της πόλης που συγκέντρωνε το σύνολο σχεδόν του διοικητικού μηχανισμού της χώρας. Το λιμάνι αυτό έμελλε σταδιακά να αναδειχθεί ως το πρώτο βιομηχανικό κέντρο της Ελλάδας.

Η περίοδος 1830-1865

Η οργάνωση του αστικού χώρου.

Πάτρα

Η Πάτρα αποτελεί τυπικό δείγμα αστικών κέντρων που βρίσκονται σε στενή εξάρτηση με την αγροτική τους ενδοχώρα, από την οποία αντλούν τις προϋποθέσεις της οικονομικής τους ανάπτυξης, προσφέροντας σε αντάλλαγμα την επαφή με τον έξω κόσμο, χάρη στην παραθαλάσσια θέση τους.

Η Πάτρα ζούσε χάρη στη σταφίδα. Έσφυζε από ζωή την εποχή των εξαγωγών, όταν δεκάδες ατμόπλοια άραζαν στο λιμάνι της.

Από την επιτυχία που θα είχε η σοδειά και οι εξαγωγές της σταφίδας εξαρτιόταν και η ποσότητα των εμπορευμάτων που αγοράζει η πόλη από το εξωτερικό, για να τα διανείμει αργότερα στην ενδοχώρα.

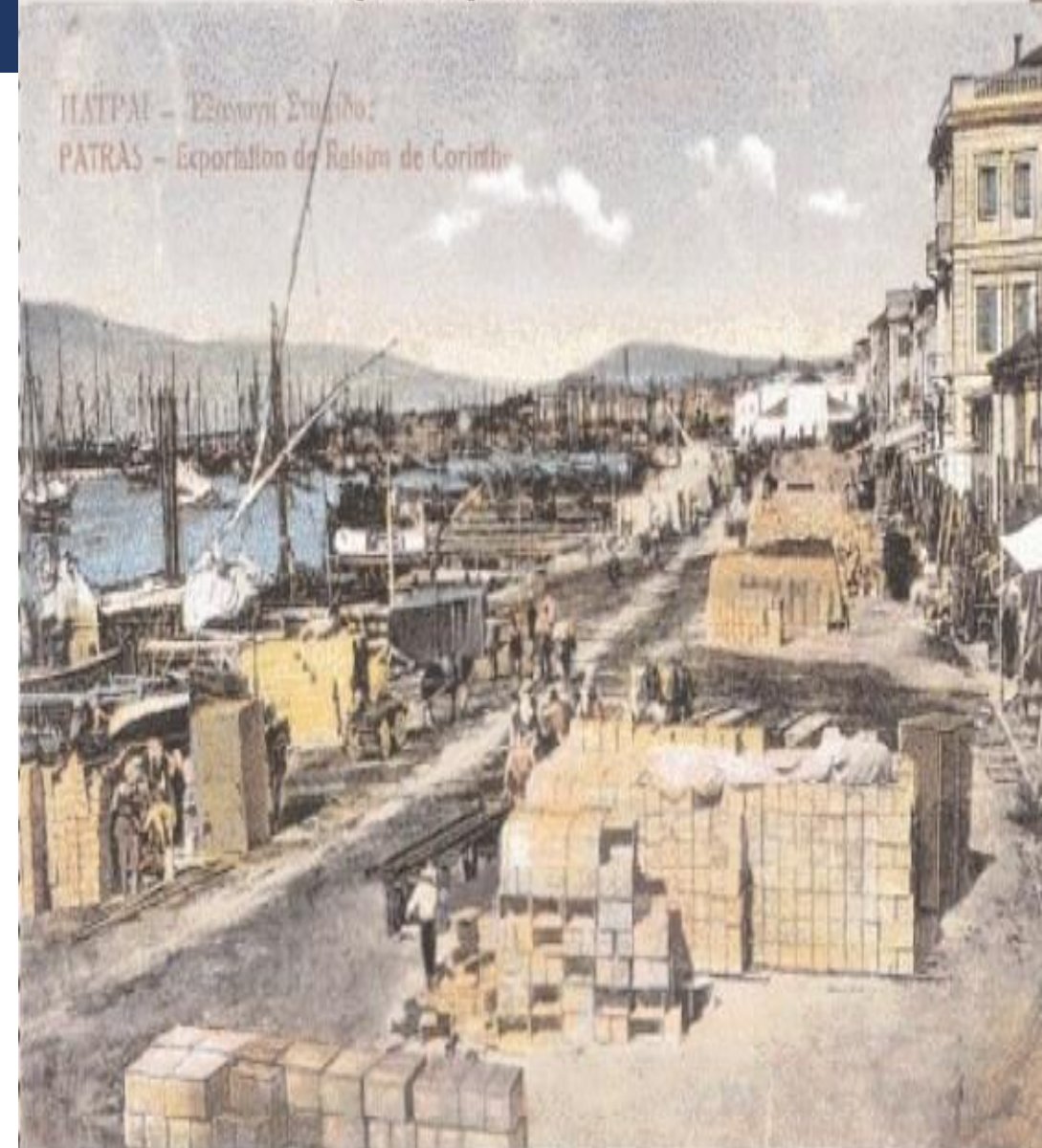
Κατά τα πρώτα χρόνια της ανεξαρτησίας αναπτύχθηκαν στην Πάτρα ορισμένες μικρές βιοτεχνίες που χρησιμοποιούσαν τις διαθέσιμες πρώτες ύλες, αγροτικές ή κτηνοτροφικές, οι οποίες απαιτούσαν ελάχιστη επεξεργασία και στοιχειώδεις τεχνικές γνώσεις.

Όσο όμως προχωρούμε στο 19ο αιώνα και καθώς η σταφίδα απορροφούσε όλο το δυναμικό της πόλης και της γύρω περιοχής, οι δραστηριότητες αυτές υποχωρούσαν.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1860, η Πάτρα διέθετε ένα μόνο ατμοκίνητο εργοστάσιο.

Στο δευτερογενή τομέα κυριαρχούσε ουσιαστικά η μικρή βιοτεχνία που, περιστασιακά, απασχολούσε εργάτες οι οποίοι μοίραζαν τον ελεύθερο χρόνο τους ανάμεσα στο δικό τους μικρό χωράφι, σε ξένες ιδιοκτησίες και στις εργασίες του λιμανιού το φθινόπωρο.

Φθινόπωρο -εξαγωγή. Κασόνια σταφίδας
στην παραλία-19 αι.

Η περίοδος 1830-1865

Η οργάνωση του αστικού χώρου.

Ερμούπολη (I)

Στην καρδιά του Αιγαίου, στη Σύρο, αναπτύχθηκε από τα πρώτα χρόνια της Επανάστασης μια νέα πόλη, η Ερμούπολη, που υποδέχθηκε μάζες Ελλήνων προσφύγων από διάφορες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και ιδιαίτερα, μετά το 1822, από τη Χίο και τα Ψαρά.

Οι επιχειρηματίες που εγκαταστάθηκαν στην Σύρα, με επικεφαλής τους Χιώτες μεγαλέμπορους, έλεγχαν τα δίκτυα των ανταλλαγών στην περιοχή και ήταν σε διαρκή επαφή με τους συγγενικούς εμπορικούς οίκους των Ελλήνων της διασποράς που βρίσκονταν στο Λονδίνο, στην Μασσαλία, στο Άμστερνταμ, στην Τεργέστη και στην Οδυσσό.

Έτσι, πολύ σύντομα η "πόλη του Ερμή" έγινε ο αναγκαίος ενδιάμεσος σταθμός στην κίνηση των εμπορικών ανταλλαγών ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση, ένα είδος "αποθήκης" της Ανατολικής Μεσογείου.

Η Ερμούπολη ήταν το πρώτο αστικό κέντρο της Ελλάδας με την πλήρη σημασία του όρου: ανεπτυγμένη οικονομία της αγοράς, νέες σχέσεις παραγωγής και διαφοροποιημένη κοινωνική δομή. Ανάμεσα στους προσφυγές που την εποίκισαν, βρίσκονταν πλήθος τεχνίτες, ναυτικοί χειρώνακτες Αυτοί σχημάτισαν τον πρώτο εργατικό πληθυσμό που απασχολήθηκε τις βιοτεχνίες της πόλης.

Η Σύρος ζούσε από το εμπόριο και την ναυτιλία, και έτσι η ναυπηγική να αποτελέσει την πρώτη μεταποιητική δραστηριότητα που αναπτύχθηκε στο νησί.

Από τα πρώτα χρόνια το ναυπηγείο της Ερμούπολης σημείωσε αλματώδη και κατά την περίοδο της ακμής του, τη δεκαετία του 1840, το ναυπηγείο απασχολούσε από 1000 έως 1500 άτομα.

Ο τομέας της ναυπηγικής παρουσίαζε όλα τα χαρακτηριστικά μιας παραδοσιακής δραστηριότητας που βασιζόταν στην προβιομηχανική εργατική ιεραρχία: τεχνίτης-βοηθός-μαθητευόμενος. Ο αρχιναυπηγός αναλάμβανε την κατασκευή του πλοίου είτε κατ' αποκοπή για δικό του λογαριασμό.

Όμως η μοίρα του ναυπηγείου ήταν στενά δεμένη με την τύχη της ιστιοφόρου ναυτιλίας.

Ήδη από τα μέσα του 19ου αιώνα η ατμοπλοία άρχισε να διεισδύει σταδιακά στην ανατολική Μεσόγειο και στο τελευταίο τέταρτό του η παρακμή της ιστιοπλοΐας ήταν οριστική. Το ναυπηγείο περιόρισε σημαντικά τις εργασίες του και το 1882 δεν απασχολούσε παρά μόνο 200 άτομα.

Η περίοδος 1830-1865

Η οργάνωση του αστικού χώρου.

Ερμούπολη (II)

Ωστόσο ένας άλλος τομέας έμελλε να γίνει η πρώτη πραγματική βιομηχανική δραστηριότητα της Ερμούπολης. Πρόκειται για την βυρσοδεψία που αναπτύχθηκε επί μισό αιώνα, σε συνεργασία με το μεγαλεμπόριο της πόλης.

Το 1852 υπήρχαν 7 βυρσοδεψεία που εργαζόνταν σε τακτική βάση και απασχολούσαν συνολικά 200 εργάτες. Γύρω στα 1857/60, οι εγκαταστάσεις των μεγάλων βυρσοδεψείων του Σαλούστρου και του Καλούτά εξοπλίστηκαν με ατμομηχανές, ενώ άλλοι βυρσοδέψες έχτισαν νέα εργοστάσια.

Η πρώτη αυτή βιομηχανία της Ερμούπολης έχει πολλά αρχαϊκά στοιχεία. Η μέθοδος κατεργασίας των δερμάτων δεν διέφερε ριζικά από τις παραδοσιακές τεχνικές, αφού ένα μεγάλο μέρος της επεξεργασίας γινόταν χειρωνακτικά.

Το σημαντικότερο όμως χαρακτηριστικό ήταν ότι ο κλάδος στο σύνολό του, εξαρτιόταν όπως έχουμε ήδη αναφέρει από το μεγαλεμπόριο. Στην πραγματικότητα αποτελούσε ένα τρόπο αξιοποίησης του εμπορικού κεφαλαίου.

Με άλλα λόγια έχουμε να κάνουμε με προβιομηχανικού τύπου οικονομικές σχέσεις στις οποίες το εμπόριο επιβάλλει τους όρους του στην σφαίρα της παραγωγής, σε αντίθεση με τον βιομηχανικό καπιταλισμό όπου η παραγωγή αποκτά τον κυρίαρχο ρόλο και ελέγχει την σφαίρα της κυκλοφορίας των εμπορευμάτων.

Από τις αρχές του 1860 έκανε την εμφάνισή της η αλευροβιομηχανία και το 1866, η Σύρα αριθμούσε 4 ατμόμυλους

Έτσι, στην δεκαετία του 1860 η Ερμούπολη διέθετε 10 περίπου μηχανοκίνητα εργοστάσια και άλλα τόσα μεγάλα εργαστήρια.

Παρόμοιο τύπο βιομηχανικής δομής δεν γνώρισε καμία άλλη ελληνική πόλη του 19ου αιώνα. Παρόλα αυτά δεν μπορούμε να πούμε ότι η εκβιομηχάνιση της Ελλάδας ξεκίνησε από την Ερμούπολη.

Άλλωστε, η Ερμούπολη δεν είχε σχέση με την υπόλοιπη χώρα. Τα πλούτη της δεν αντλούνταν από την ελληνική επικράτεια και η βιομηχανική της ανάπτυξη δεν προέρχονταν από δομικές αλλαγές της εθνικής οικονομίας. Στην ουσία, οι πρώτες ερμούπολίτικες βιομηχανίες απευθύνονταν στην Ανατολική Μεσόγειο.

Η παρακμή της Ερμούπολης ήταν το αποτέλεσμα ενός οικονομικού παράγοντα και μιας τεχνολογικής επανάστασης.

Πρόκειται δηλαδή για την αναδιάρθρωση του δικτύου των ανταλλαγών στην ευρύτερη περιοχή (οικονομικός παράγοντας) που υποστηρίχτηκε από την κυριαρχία του ατμόπλοιου στις μεταφορές (τεχνολογικός παράγοντας).

Στις νέες συνθήκες οι αντιπρόσωποι των ευρωπαϊκών βιομηχανιών διαπραγματεύονταν τα προϊόντα τους απευθείας με τις αγορές της Ανατολής.

Έτσι καταργήθηκε ο ρόλος της Σύρου ως αποθήκης της Ανατολικής Μεσογείου.

Τα μεγάλα βυρσοδεψεία της Ερμούπολης, βιομηχανίες εξαγωγικές, άμεσα εξαρτημένες από τους μεγαλέμπορους και τους τραπεζίτες της πόλης, τους ακολούθησαν στο δρόμο της παρακμής.

Η περίοδος 1830-1865

Η οργάνωση του αστικού χώρου.

Ο Πειραιάς

Το 1833 ο Πειραιάς δεν ήταν παρά μια ασήμαντη τοποθεσία. Όμως, το 1834, με την ανακήρυξη της Αθήνας ως πρωτεύουσας του Ελληνικού Κράτους, άρχισαν να διαγράφονται οι προοπτικές της ανάπτυξης του λιμανιού της.

Ο Πειραιάς εξασφάλιζε τη σύνδεση της πρωτεύουσας όπου εγκαταστάθηκε η διοίκηση, με την υπόλοιπη χώρα και το εξωτερικό. Έτσι η πόλη αυτή, σταθμός περαστικών και τόπος παροχής υπηρεσιών αρχικά, μετεξελίχθηκε σταδιακά σε κύριο προμηθευτή της Αθήνας και σε κέντρο του χονδρικού εμπορίου. Παράλληλα, ανέπτυξε την δική του παραγωγή και έγινε η μεγαλύτερη βιομηχανική πόλη της χώρας.

Από την δεκαετία του 1830 ένας ολόκληρος κόσμος μικροεπιχειρηματιών συγκεντρώθηκε εκεί.

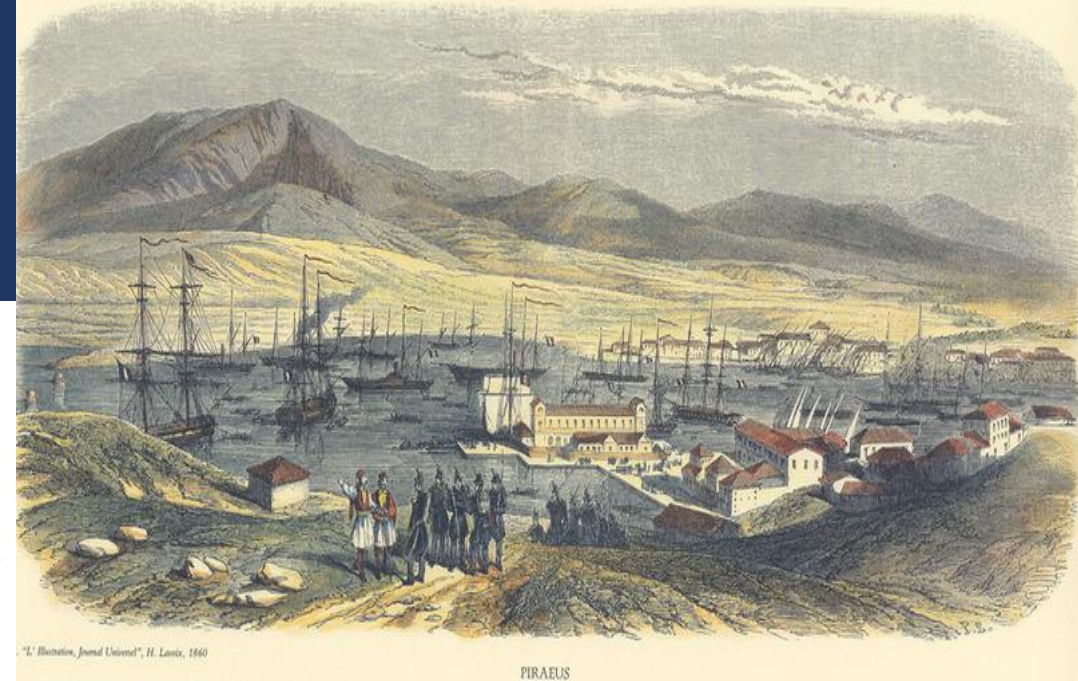
Η πρώτη μεταποιητική δραστηριότητα του Πειραιά ήταν η κατασκευή τούβλων και κεραμιδιών που προορίζονταν για τις νέες οικοδομές της πρωτεύουσας. Άλλοι κλάδοι της παραγωγής που αναπτύχθηκαν στο λιμάνι ήταν η μικρή βιοτεχνία τροφίμων (αλευροποιία με ανεμόμυλους, βιοτεχνία ζυμαρικών και ποτών) και η σαπυνοποιία.

Τα προϊόντα τους, είδη πρώτης ανάγκης, τροφοδοτούσαν τους κατοίκους, τους περαστικούς, αλλά και τα πληρώματα των караβιών.

Μοναδική εξαίρεση απέναντι στο πλήθος των μικροπαραγωγών, αποτελούσε το ατμοκίνητο μεταξουργείο του Λ. Ράλλη (1844).

Η δεκαετία του 1860 θα αποδείχθηκε περισσότερο αποδοτική για τη βιομηχανία του Πειραιά. Από το 1860 μέχρι το 1863 χτίστηκαν στην πόλη 4 μικροί ατμόμυλοι με κινητήρια δύναμη 8-15 ίππων και εργατικό δυναμικό 10-20 άτομα.

Την ίδια εποχή ιδρύθηκε και η σημαντικότερη μέχρι εκείνη τη στιγμή βιομηχανική μονάδα, το ατμοκίνητο εργοστάσιο (χυτήριο, σιδηρουργείο και ξυλουργείο) του Γ. Βασιλειάδη. Το εργοστάσιο αυτό ήταν εξοπλισμένο με τελειοποιημένα μηχανήματα και απασχολούσε 140 εργάτες, μεταξύ των οποίων και αλλοδαπούς ειδικευμένους τεχνίτες.

ΜΗΧΑΝΟΠΟΙΕΙΟΝ Γ. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΟΥ ΕΝ ΠΕΙΡΑΙΕΙ
ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ ΙΑΡΥΘΕΙΣ ΚΑΤΑ ΤΑ 1860
ΕΡΑΝΕΤΟΕΙΣ ΕΙΣ ΤΑ ΟΛΥΜΠΙΑ ΚΑΙ ΔΙΑΦΟΡΟΥΣ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΥΣ ΕΚΘΕΣΕΙΣ
ΤΙΜΗΘΕΙΣ ΔΙΑ ΤΟΥ ΑΡΓΥΡΟΥ ΣΤΑΤΡΟΥ ΤΟΥ ΣΥΤΗΡΟΣ ΠΑΡΑ ΤΗΣ
Α. Μ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΤΟΥ Α΄
ΧΥΤΗΡΙΟΝ

ΜΗΧΑΝΙΚΟΝ ΞΥΛΟΥΡΓΕΙΟΝ.
Οι κατασκευασταί είνου 'Εργοστασίου τού 'Ιθακήδη Γεωργίου Βασιλειάδη, τού πρώτου πάντου είνου μηχανίου, εργαλείων και άλλων, ως και πάντου εν γένει βιομηχανικού εξοπλισμού, άποκαθίστανται πρὸς τόν Κύριον Γεωργιον Βασιλειάδη 'Εργοστασιάρχην είν Πειραιά.
('Εκ τού γραφείου τού 'Εργοστασίου).

Το τούτο 'Εργοστάσιον κατασκευάζει πάντου είδους μηχανήματα, χυτήρια, ατμοκίνητα, ατμοκίνητα ξυλουργικά εργαλεία κ.λ. Πάντα πληροφορία ζητηθέντα είνου χωρίς δίδαγμα. Είς τούτο 'Εργοστάσιον γινάνται παρασκευάζονται τόν εν τού 'Εργοστασίου κατασκευασθέντων είνου, κέρματα και άλλων ειδών των αντίστοιχων αντίστοιχων.

Η περίοδος 1866-1900 Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης.

Μέσα στα όρια της περιόδου που άρχισε στα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1860 και τελείωσε με το γύρισμα του αιώνα μπορούμε να διακρίνουμε τρεις μικρότερης διάρκειας υποπεριόδους.

Η πρώτη περίοδος, εκείνη της "απογείωσης", αρχίζει στα 1866/67 και εκτείνεται ως τα μέσα της δεκαετίας του 1870.

Οι ρυθμοί της βιομηχανικής κίνησης ήταν ιδιαίτερα έντονοι στα χρόνια 1871/73.

Η επόμενη περίοδος εκτείνεται μέχρι το 1887/89 και διακρίνεται σε δύο φάσεις.

Ως τα 1883/84 ο ρυθμός επέκτασης της βιομηχανίας επιβραδύνθηκε. Δημιουργήθηκαν λιγότερες μονάδες από όσες στην προηγούμενη περίοδο, αλλά τα υπάρχοντα εργοστάσια αύξησαν το δυναμικό τους σε μηχανολογικό εξοπλισμό.

Η τάση αυτή ανακόπηκε στα μέσα της δεκαετίας του 1880, οπότε άρχισε η δεύτερη φάση που χαρακτηρίζεται από οικονομική κρίση και καθολική κάμψη της βιομηχανικής κίνησης.

Η τελευταία περίοδος αρχίζει στο τέλος της δεκαετίας του 1880 και διαρκεί μέχρι το τέλος του αιώνα.

Κατά την περίοδο αυτή, η ανάκαμψη, αργή αρχικά, επιταχυνόμενη στη συνέχεια, έγινε σε τελείως διαφορετικές βάσεις και προσέδωσε στο ελληνικό βιομηχανικό φαινόμενο τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του που θα διατηρήθηκαν, τουλάχιστον, ως το τέλος της δεκαετίας του 1930.

Η «απογείωση» της βιομηχανίας 1866-1875 Τα χαρακτηριστικά

Στα 1866-1875 σημειώνεται στην Ελλάδα τα πρώτο κύμα βιομηχανικών επενδύσεων.

Η κίνηση είχε ξεκινήσει, όπως έχουμε ήδη δει, λίγο νωρίτερα, σε ορισμένους κλάδους όπως στη μεταξουργία, τη βυρσοδεψία της Ερμούπολης, την αλευροβιομηχανία στις μεγαλύτερες πόλεις.

Επίσης η ταχύτατη διάδοση της βαμβακοκαλλιέργειας ως συνέπεια του αμερικάνικου Εμφυλίου Πολέμου 1860-65 έδωσε ώθηση στη βαμβακουργία με αποτέλεσμα να ιδρυθούν τα πρώτα υδροκίνητα εκκοκκιστήρια και νηματουργεία βαμβακιού στην περιοχή της Λιβαδειάς στα 1863-64.

Όμως το σημαντικό χαρακτηριστικό της περιόδου 1866-1875 είναι η έκταση, με τη γεωγραφική και οικονομική έννοια, που απέκτησαν οι βιομηχανικές επενδύσεις σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα.

Οι εγκαταστάσεις που θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν "βιομηχανικές" δεν ξεπερνούσαν τις 30 στα τέλη του 1860.

Στα 1875 ο αριθμός των εργοστασίων έφτασε τα 150 από τα οποία 110 ήταν ατμοκίνητα. Με άλλα λόγια, κατά την περίοδο 1866-1875 ιδρύονταν κατά μέσον όρο 10 ατμοκίνητα εργοστάσια το χρόνο.

Από γεωγραφική άποψη, στη διαδικασία της εκβιομηχάνισης συμμετέχουν 20 περίπου πόλεις. Οι βιομηχανικές επενδύσεις συγκεντρώθηκαν κυρίως σε λιμάνια ή εμπορικές πόλεις.

Οι τρεις βασικοί πόλοι της αστικής ανάπτυξης, Πειραιάς, Ερμούπολη, Πάτρα, συνεπικουρούμενοι από την Κέρκυρα, πρωτοστατούν και σε αυτήν την διαδικασία. Το κύριο χαρακτηριστικό αυτών των τεσσάρων πόλεων είναι ότι αποτελούν τα λιμάνια του εξωτερικού εμπορίου της χώρας.

Φαίνεται λοιπόν ότι το βιομηχανικό φαινόμενο, στα πρώτα του βήματα, εντοπίστηκε σε γεωγραφικά σημεία που διατηρούσαν επαφές με τις αγορές του εξωτερικού.

Η «απογείωση» της βιομηχανίας 1866-1875 Οι συνθήκες

Οι συνθήκες που οδήγησαν στην εκδήλωση του φαινομένου ήταν:

1. Η διεύρυνση της εγχώριας αγοράς, χάρη στην αύξηση του αστικού πληθυσμού και την επέκταση των εμπορευματικών καλλιεργειών. Όλες οι βιομηχανίες ιδρύθηκαν στις μεγάλες πόλεις και η πλειονότητά τους ανήκαν στους κλάδους των βασικών καταναλωτικών προϊόντων, κυρίως αλευροβιομηχανία και βαμβακούργια όπου ξεκίνησε από τη νηματοουργία, που απευθύνονταν στην εγχώρια αγορά.

2. Η διεθνής οικονομική συγκυρία χαρακτηριζόταν από τον αναπτυξιακό κύκλο της περιόδου 1850-1873 που είχε ως κινητήρια δύναμη την κατασκευή των σιδηροδρομικών δικτύων στην Ευρώπη και την Αμερική και συνοδευόταν από υψηλά επίπεδα κερδών και ανοδικές τάσεις στις τιμές.

Το ρόλο της ευνοϊκής διεθνούς οικονομικής συγκυρίας μαρτυρεί το γεγονός ότι και σε γειτονικές χώρες -Βαλκάνια και Οθωμανική Αυτοκρατορία – γίνονται ανάλογα βήματα προς την εκβιομηχάνιση την ίδια εποχή.

3. Οι εσωτερικές πολιτικές ανωμαλίες είχαν λήξει με την εκδίωξη του Όθωνα το 1862 και τη θεσμοθέτηση του Συντάγματος του 1864, ενός από τα πρώτα δημοκρατικά συντάγματα της Ευρώπης που καθιέρωνε την καθολική ανδρική ψηφοφορία.

4. Η προσάρτηση των Ιονίων νήσων στα 1864, επίσης, είχε εμπλουτίσει το μικρό ελληνικό βασίλειο με μια περιφέρεια που είχε μακρόχρονες δυτικές επιρροές και ανάλογο μορφωτικό επίπεδο.

5. Οι τιμές των αγροτικών προϊόντων και ιδίως της σταφίδας βρίσκονταν σε ανοδική τροχιά και «χρυσός» έρρεε στην Πελοπόννησο κατά την έκφραση της εποχής.

6. Στην ύπαιθρο η ληστεία σε έξαρση ακόμη στις αρχές της δεκαετίας του 1860, περιοριζόταν δραστικά και ο νόμος του 1871 έθεσε ένα ιδιαίτερα σκληρό πλαίσιο για την καταστολή της.

7. Η διανομή των εθνικών γαιών έλυσε μια χρόνια εκκρεμότητα και ενεργοποίησε την αγορά γης.

Η «απογείωση» της βιομηχανίας 1866-1875

Η ελκυστικότητα των βιομηχανικών
επενδύσεων
και τα χαρακτηριστικά της βιομηχανίας.

Οι καινούργιες βιομηχανικές επιχειρήσεις, ξεκίνησαν από το μηδέν και απαιτούσαν σημαντικά ποσά γεγονός που επιτρέπει να μιλάμε για μεταφορά κεφαλαίων από άλλους τομείς της οικονομίας προς τη βιομηχανία την εποχή αυτή.

Φαίνεται ότι ορισμένοι επιχειρηματίες στην Ελλάδα που είχαν συσσωρεύσει κεφάλαια, όπως έχουμε ήδη επισημάνει, κυρίως στο εμπόριο, τη ναυτιλία και τη δανειοδότηση της αγροτικής παραγωγής στράφηκαν προς τη βιομηχανία αναζητώντας νέες διεξόδους για την τοποθέτηση των κεφαλαίων τους.

Η στροφή θα πρέπει να αποδοθεί στην πτώση του ποσοστού του κέρδους στους άλλους τομείς.

Συγκεκριμένα η ιστιοφόρος εμπορική ναυτιλία πρακτικά βρισκόταν σε κρίση ήδη από τα μέσα του αιώνα, η διεύρυνση των συναλλαγών στο εξωτερικό εμπόριο περιόριζε τα έκτακτα κέρδη και τέλος τα επιτόκια δανεισμού στον αγροτικό χώρο μειώνονταν.

Από την άλλη αν κρίνουμε από την περίπτωση των εμπόρων της διασποράς οι οποίοι αρχίζουν την ίδια εποχή να επαναπατρίζονται, φαίνεται ότι η εποχή των μεγάλων κερδών στο μεγαλεμπόριο της Ανατολικής Μεσογείου έχει λήξει οριστικά.

Έτσι μπορούμε να πούμε ότι η βιομηχανική επένδυση μοιάζει να έχει την εποχή αυτή, και για πρώτη φορά, ισότιμες προοπτικές με τις άλλες επενδύσεις.

Ωστόσο μένει να δούμε αν η βιομηχανία θα μπορέσει να γίνει προνομιακός χώρος της τοποθέτησης των κεφαλαίων και θα τείνει να κυριαρχήσει στο σύνολο της οικονομίας.

Η «απογείωση» της βιομηχανίας 1866-1875

Τα χαρακτηριστικά των νέων βιομηχανιών

Τα εργοστάσια που δημιουργήθηκαν στην Ελλάδα κατά την δεκαετία 1866-1875 ήταν μικρού ή μεσαίου μεγέθους και χαρακτηρίζονταν από χαμηλό επίπεδο εκμηχανισμού.

Η νεαρή ελληνική βιομηχανία στη μεγάλη πλειονότητα των περιπτώσεων στεγάστηκε σε νέα κτίρια, πράγμα που αύξησε το κόστος των αρχικών επενδύσεων.

Παρήγε κυρίως καταναλωτικά αγαθά πρώτης ανάγκης (τρόφιμα, νήματα, σαπούνι, δέρματα) τα οποία απευθύνονταν στην εγχώρια αγορά τα όρια της οποίας σύντομα έγιναν αισθητά, αναγκάζοντας τους πιο δυναμικούς κλάδους (νήματουργία) να στραφούν στις εξαγωγές.

Η βιομηχανική παραγωγή έπρεπε να προσαρμοστεί στις απαιτήσεις μιας αγοράς χαμηλών εισοδημάτων που ζητούσε προϊόντα τα οποία αφορούσαν στοιχειώδεις βιοτικές ανάγκες.

Ως αποτέλεσμα των περιοριστικών όρων που έθετε η εγχώρια ζήτηση, η ελληνική βιομηχανία παρήγε προϊόντα χονδροειδή, μέτριας επεξεργασίας και χωρίς μεγάλη ποικιλία.

Εξάλλου, η μέτρια ποιότητα των προϊόντων οφειλόταν και στο γεγονός της χαμηλής ειδίκευσης του εργατικού δυναμικού και την έλλειψη των τεχνικών γνώσεων.

Τα προϊόντα αυτά είχαν μικρή προστιθεμένη αξία, ενώ η συμμετοχή των πρώτων υλών στην τελική διαμόρφωση του κόστους ήταν μεγάλη.

Εξαίρεση στο πρότυπο αποτελεί ο μεταλλευτικός τομέας, που επίσης εγκαινιάστηκε την ίδια εποχή και είχε εξαρχής εξαγωγικό προσανατολισμό.

Ο κλάδος ξεκίνησε το 1865 με τις σημαντικότερες, μεταλλευτικές αλλά και μεταλλουργικές επιχειρήσεις, δηλαδή τις δύο εταιρείες του Λαυρίου, Ελληνική και Γαλλική να παραμένουν στην πρώτη γραμμή για πολλές δεκαετίες,

Η περίοδος της «επίπλαστης ευημερίας» και η κρίση 1875-1890

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1875 σημειώθηκε η αντιστροφή του κύκλου, και ξεκίνησε η αντίστοιχα παρατεταμένη περίοδος της Μεγάλης Ύφεσης (1875-1895). Οι πρώτες δυσκολίες για τη νεαρή ελληνική βιομηχανία ξεκινούν το 1874 με την εμπορική κρίση και την περιοριστική πολιτική της Εθνικής Τράπεζας. Ακολουθεί η έξαρση του Ανατολικού ζητήματος και η συνακόλουθη αναστολή των εμπορικών ανταλλαγών στην περιοχή, που έπληξε κυρίως τις εξαγωγικές βιομηχανίες (νηματοουργία, βυρσοδεξία).

Η αυξημένη νομισματική ρευστότητα που προέκυψε από τον πακτωλό των πρώτων εξωτερικών δανείων τροφοδότησε την εφήμερη αναζωογόνηση της ελληνικής οικονομίας της περιόδου 1879-1882.

Ειδικότερα η βιομηχανία εισέρχεται σε φάση πρόσκαιρης ανάκαμψης, ύστερα από την κάμψη που είχε σημειωθεί τα προηγούμενα χρόνια.

Νέα εργοστάσια ιδρύθηκαν στον Πειραιά, όπου σημειώνεται διεύρυνση του κλάδου της μηχανουργίας, αλλά και στην Αθήνα.

Την ίδια εποχή με την επιλεκτική δανειοδότηση των ομογενειακών επενδυτικών τραπεζών (Γενική Πιστωτική Τράπεζα και Τράπεζα Βιομηχανικής Πίστεως) εγκαινιάζουν τη λειτουργία τους επιχειρήσεις που συνδέονται με τα μεγάλα έργα όπως οι εταιρίες σιδηροδρόμων και η Εταιρία Δημοσίων και Δημοτικών Έργων, ενώ ιδρύεται και η πρώτη μεγάλη χημική βιομηχανία, το Ελληνικό Πυριτιδοποιείο, που συνδέεται με την πολιτική συγκυρία της εποχής.

Παράλληλα η Εθνική Τράπεζα, στις συνθήκες της αναγκαστικής κυκλοφορίας που είχε επιβληθεί από το 1877 και προκειμένου να ανταγωνιστεί τις νέες τράπεζες των ομογενών, παρείχε αφειδώς βραχυπρόθεσμα δάνεια σε επιχειρήσεις, για να προχωρήσουν σε εκσυγχρονισμό του εξοπλισμού τους ή σε καθετοποίηση.

Η οικονομική κρίση του 1883-1885, με τη συνδρομή και της ιδιαίτερα ασφυκτικής πολιτικής για την αποπληρωμή των δανείων που ακολούθησε η ΕΤΕ, στοίχισε την πτώχευση πολλών βιομηχανικών επιχειρήσεων, ιδιαίτερα στον Πειραιά, τραυματίζοντας για πολλά χρόνια τη σχέση της βιομηχανίας με τα πιστωτικά ιδρύματα.

Ο πρώτος κύκλος ζωής της μικρής ελληνικής βιομηχανίας έληγε με ζημιές.

Η περίπτωση της Βαμβακουργίας η αποτυχημένη απόπειρα καθετοποίησης και η εξαίρεση Ρετσίνα

Ο κινητήριος τομέας της ελληνικής εκβιομηχάνισης, η βαμβακοβιομηχανία, αντιμετώπιζε σοβαρά προβλήματα που πήγαζαν από την προσπάθεια της να επεκταθεί προς την υφαντουργία.

Η αδυναμία της τελευταίας να αντέξει τον βρετανικό ανταγωνισμό αποτέλεσε την βασική αιτία της κρίσης που έπληξε τον κλάδο.

Τα υφαντουργεία του Πειραιά, προσαρμοσμένα στη φυσιολογία της τοπικής αγοράς και το επίπεδο των τεχνικών γνώσεων, παρήγαν κυρίως χονδροειδή υφάσματα, κατάλληλα για όλες τις χρήσεις. Όμως η βρετανική βαμβακουργία ήταν ασυναγώνιστη στην παραγωγή υφασμάτων κατώτερης ποιότητας με αποτέλεσμα τα τελευταία να κατακλύζουν την ελληνική αγορά.

Ωστόσο, μια πειραϊκή βιομηχανία - η επιχείρηση των αδελφών Ρετσίνα - κατόρθωσε να υπερνικήσει τον εξωτερικό ανταγωνισμό και να διεισδύσει στην αγορά των βαμβακερών υφασμάτων.

Αυτό έγινε δυνατό με ένα χρωματιστό, χονδροειδές αλλά πολύ ανθεκτικό ύφασμα, το "ντρίλι". Η ανθεκτικότητα του ντρίλινου υφάσματος αποτέλεσε το σημαντικότερο πλεονέκτημα για την αγορά του από τις τάξεις με τα χαμηλότερα εισοδήματα. Η κατασκευή των ντρίλινων υφασμάτων άρχισε στο τέλος της δεκαετίας του 1870. Στα 1882/83 είχαν ήδη κατακτήσει τα λαϊκά στρώματα αντικαθιστώντας, ως ένα βαθμό, τα μάλλινα υφάσματα.

Στο τέλος της δεκαετίας του 1880, η βιομηχανία Ρετσίνα είχε γίνει μια μικρή εγχώρια αυτοκρατορία στον τομέα του νήματος με 25.000 ατράκτους και 1.700 εργάτες, ενώ παράλληλα διέθετε και το μοναδικό μηχανικό υφαντήριο της χώρας με 400 αργαλειούς.

Η περίοδος 1890-1900

Η «συντηρητική» στροφή της βιομηχανίας

(I)

Είκοσι πέντε χρόνια μετά την ξαφνική εμφάνιση των πρώτων εμβρύων βιομηχανίας στην Ελλάδα, η φυσιολογία της βιομηχανίας δεν έχει αλλάξει και πολύ. Βέβαια οι αριθμοί έχουν μεγαλώσει: Οι μηχανικές εγκαταστάσεις έχουν διπλασιασθεί, ο αριθμός των βιομηχανικών εργατών έχει τριπλασιαστεί, η συνολική ιπποδύναμη έχει πενταπλασιαστεί.

Ωστόσο η δομή της βιομηχανίας δεν έχει τροποποιηθεί ριζικά.

Καμιά αξιοσημείωτη ανακατάταξη των βιομηχανικών τομέων δεν έχει γίνει, καμιά σημαντική τεχνολογική καινοτομία δεν έχει μεσολαβήσει.

Στο σύνολο της η βιομηχανία παραμένει καθηλωμένη στις μορφές που είχε πάρει στο πρώτο της άλμα, τη δεκαετία του 1870.

Η δεκαετία του 1890 αποτέλεσε μια περίοδο ανάκαμψης για την ελληνική βιομηχανία.

Επρόκειτο για μια ανάκαμψη εκτατικού τύπου, που οδήγησε στον κατακερματισμό της παραγωγής και την παγίωση των παραδοσιακών παραγωγικών δομών με βάση τη μικρή βιοτεχνική μονάδα.

Μια σειρά από παράγοντες συνέβαλαν προς τη "συντηρητική ανασυγκρότηση" της ελληνικής βιομηχανίας.

Ο πρώτος παράγοντας είναι η υποτίμηση της δραχμής η οποία σε συνδυασμό με την αύξηση των δασμών σε μια σειρά προϊόντα τρέχουσας κατανάλωσης (ορισμένα υφάσματα, σαπούνια και κεριά, παπούτσια ζάχαρη), ύψωσε προστατευτικά τείχη γύρω από την εγχώρια αγορά.

Το γεγονός αυτό ευνόησε την ελληνική βιομηχανία, που κατόρθωσε τη δεκαετία του 1890 να ανακάμψει χωρίς τον ενοχλητικό ξένο ανταγωνισμό, αδιαφορώντας για τον εκσυγχρονισμό και την αύξηση της παραγωγικότητάς της.

Ο δεύτερος παράγοντας σχετίζεται με δυσχερείς συνθήκες στις οποίες περιήλθε ο αγροτικός κόσμος, όπως και σε όλη τη Μεσόγειο, με τις πτωτικές τάσεις των τιμών στην περίοδο της Ύφεσης.

- Οι συνθήκες αυτές ωθούσαν τα αγροτικά νοικοκυριά σε αναζήτηση συμπληρωματικών εισοδημάτων, μια τάση που εξελίχθηκε σε μαζική μεταναστευτική κίνηση, όταν, με τη σταφιδική κρίση (1892), κατέρρευσε και ο τελευταίος κλάδος αποδοτικής απασχόλησης.

- Βέβαια, αυτή η αγροτική έξοδος λειτουργεί κυρίως προς όφελος του μεταναστευτικού ρεύματος προς τις Ηνωμένες Πολιτείες, που έχει πάρει πλέον μαζικό χαρακτήρα στις αρχές του 20ου αιώνα.

Στις μεγάλες πόλεις και κυρίως στον Πειραιά και στην Πάτρα παρατηρείται σημαντική αν και για πολλούς από αυτούς η πόλη αντιπροσωπεύει απλώς έναν μεταβατικό σταθμό στην πορεία για τον εκπατισμό.

Η περίοδος 1890-1900 Η «συντηρητική» στροφή της βιομηχανίας (II)

Την περίοδο 1890-1900 αποκρυσταλλώθηκε η φυσιογνωμία της βιομηχανίας με τα ακόλουθα χαρακτηριστικά:

(α) Συντριπτική παρουσία μικρών μονάδων, με περιορισμένη ή και καθόλου εκμηχάνιση.

Πρόκειται για τον χώρο των «αυτοαπασχολουμένων» και των μικρών βιοτεχνιών της πόλης, (πλεκτήρια, ραφεία, υφαντουργεία, ξυλουργεία, μηχανουργεία) που αξιοποιούσε, συμπληρωματικά, κυρίως την εργασία – εποχική στην υπαίθρο και τις μικρές επαρχιακές πόλεις, μεταβατική στις μεγαλύτερες πόλεις και στα λιμάνια της μετανάστευσης.

Ο νέος αυτός χώρος αποτέλεσε τον τρόπο προσαρμογής του παραγωγικού συστήματος στη διαδικασία αστικοποίησης, που προσδιοριζόταν τόσο από τις ιδιοκτησιακές/κοινωνικές δομές όσο και από οικονομικές παραμέτρους όπως τα μεγέθη των αγορών.

(β) Σημαντική διαφοροποίηση ανάμεσα στις μικρές αυτές μονάδες και τις μεγαλύτερες επιχειρήσεις, μεταξύ των οποίων πρωτοεμφανίζονται και επιχειρήσεις με μονοπωλιακό, σχεδόν, έλεγχο της αγοράς στον τομέα τους.

Οι επιχειρήσεις αυτές επωφελήθηκαν από τη διαθεσιμότητα πρώτων υλών σε εξαιρετικά συμφέρουσες τιμές (πρόκειται βασικά για την οινοπνευματοποιία, που απορροφούσε το σταφιδικό παρακράτημα) ή από τις συναλλαγματικές διαφορές, εφόσον απευθύνονταν στις εξαγωγές (πρόκειται κυρίως για τα μεταλλεία).

Ωστόσο από τεχνολογική άποψη και οι μεγαλύτερες επιχειρήσεις, με ελάχιστες εξαιρέσεις, διατηρούν μεγάλο μέρος των χειρωνακτικών μεθόδων εργασίας.

(γ) Ολοένα και μεγαλύτερη συγκέντρωση των σημαντικότερων επιχειρήσεων στον Πειραιά, αλλά δευτερευόντως και στον Βόλο, που αναδείχτηκε αυτή την εποχή σε βιομηχανική πόλη-λιμάνι της κεντρικής Ελλάδας.

Η Ερμούπολη εξελίχθηκε σε πόλη της βαμβακοβιομηχανίας, ενώ αξιόλογους βιομηχανικούς πυρήνες διατήρησαν και η Πάτρα, η Καλαμάτα, η Χαλκίδα.

(δ) Η βιομηχανία απευθύνεται κατά κύριο λόγο στην εσωτερική αγορά, υπό καθεστώς άτυπης δασμολογικής προστασίας.